

Don Francisco Vales Villamarín, poeta en galego

CONCEPCIÓN DELGADO CORRAL

Don Francisco Vales Villamarín, ademais de participar activamente durante moitos anos do século XX na RAG, foi un poeta, en ocasións excelente, que merece terse en conta e figurar na Historia da Literatura Galega. Coa publicación da poesía en galego, fixemos realidade o desexo, tantas veces manifestado por Don Sebastián Martínez Risco, de que se publicasen aquelas composicións que Vales utilizaba como tarxetas de felicitación ou nadais. Coa edición da Obra Poética Completa, quixemos mostrar as diferentes facetas dun autor que domina os máis variados rexistros e formas.

NOTAS BIOBIBLIOGRÁFICAS

Don Francisco Antonio Vales Villamarín nace en Betanzos o 7 de maio de 1891 no seo dunha familia modesta. Cando tiña poucos meses, morre súa nai, Dona Luísa Villamarín Suárez, casando posteriormente o pai con Dona Xoana Estrada que exercería de nai agarimosa para o rapaz¹. Desde moi neno manifestouse interesado polo estudio, pola música², polo teatro³ e polo xornalismo, chegando a redactar un xornal elaborado á man que circulaba entre os seus compañeiros de curso. En 1905, con catorce anos, crea e dirixe *Destellos Juveniles*, semanario satírico de Betanzos; aquí publica poemas, utilizando os pseudónimos de Rinmallavi e Selav. Estudia a carreira de Maxisterio en Santiago de Compostela, onde funda a revista pedagóxica *El Normalista*; posteriormente

¹ Cfr. o traballo de Alfredo Erias e outros, *Vales Villamarín*, Lembranza no centenario do seu nacemento, Excmo. Concello de Betanzos, Arquivo Municipal, Betanzos, 1991.

² Don Juan Ponte Blanco foi o seu profesor de música. Vales tocaba o violonchelo, a guitarra e a bandurria. Formaba parte da chamada «Lira Brigantina», onde exercitaba as súas artes musicais.

³ En Betanzos formaba parte dunha agrupación teatral.

sería redactor do diario *Gaceta de Galicia* da mesma cidade. As súas colaboracións no xornal brigantino *La Aspiración* remóntanse ao ano 1907, na sección titulada «Pasatiempos», utilizando o pseudónimo El Caballero Artagnan; en 1909-1910 asina, na sección titulada «Caricias», poemas de tipo satírico que aparecen ininterrompidamente durante un período de dous anos e que nos proporcionan unha boa fonte de material poético baixo o pseudónimo de Efe e posteriormente o que será o pseudónimo preferido, Silvano de Leonisa. Esta mesma sección de «Caricias», desaparecido o xornal *La Aspiración*, seguirá como tal no xornal continuador *Nueva Era* en 1912, aparecendo tamén unha nova sección titulada «Películas cortas», asinada por Silvano en Compostela, xa que en 1912 estaba estudando nesa cidade. En 1913 empeza a traballar como auxiliar para os traballos literarios da Condesa de Pardo Bazán; dos seus contactos coa grande autora dá conta no traballo «Unos estíos en las Torres de Meirás»⁴. Obtivo por oposición, o título de Mestre de Primeiro Ensino; desde 1917 exerceu a docencia en Franza (Mugardos), e na Coruña no grupo escolar «Teniente médico Sal-Lence», manifestando sempre un grande interese polos avances no campo da pedagogía, baixo a influencia da Institución Libre de Enseñanza e de autores renovadores como Pestalozzi e o psicólogo francés Alfred Binet. Vales iniciou aos seus alumnos no estudio do esperanto, como unha maneira de comunicarse con rapaces estranxeiros mediante o que el consideraba unha lingua universal⁵. Participa na creación da Irmandade da Fala de Betanzos no ano 1917. Como poeta foi premiado coa flor natural nos Xogos Florais celebrados en Lugo no ano 1923⁶. Funda na Coruña, en 1926, o Museo Pedagógico Regional, autorizado por R. O. de 8 de outubro de 1926. En 1948 funda e dirixe o *Anuario Brigantino* que saíu os anos 1948, 1949 e 1951, volvendo, despois de trinta anos de silencio, en 1981⁷ ininterrompidamente ata hoxe. Desde 1953 facía as veces de secretario da Real Academia Galega, aínda que a designación oficial é do 23 de xaneiro de 1964. Ningunha arte lle foi allea e sempre demostrou interese por todas. As dúas afeccións quizais máis queridas foron o interese pola historia⁸, principalmente pola historia local, manifes-

⁴ Traballo publicado na revista *La Coruña, paraíso del Turismo*.

⁵ Na cidade da Coruña había un grupo esperantista moi importante, no que estaban Don Galo Salinas e Don Manuel Monteagudo; este último foi un importante propagandista desta lingua.

⁶ O primeiro premio de poesía de Vales foi a Flor natural nos Xogos Florais de Lugo de 1923 obtido coa composición «Ollo co esa pécora», presentada baixo o lema de «Rosa». A cultura literaria de Don Francisco Vales maniféstase, entre outras cousas, na utilización que fai da literatura e, máis en concreto da poesía de certos autores, para construír composicións paródicas ou para facer unha actividade intertextual e metapoética na que a poesía se volve sobre a poesía para explicala. Este poema gañador, partindo da obra do poeta popular de Lugo Xesús Rodríguez López, convértese nun traballo de metapoésia onde o poeta comenta a obra do lugués *Cousas das mulleres*, ofrecendo ao mesmo tempo a súa propia versión.

⁷ En 1981, un ano antes de morrer, aparece esta publicación baixo a dirección de Vales Villamarín. O *Anuario Brigantino* de 1982 é unha homenaxe a Vales e está dirixido por Xosé Antón García G. Ledo e José Raimundo Núñez Lendoiro. A partir de 1983 o seu director é Alfredo Erias.

⁸ Vales estivo investigando temas históricos nos arquivos de Valladolid e Simancas, becado pola Deputación da Coruña e polo Concello de Betanzos.

tado en numerosos traballos que provocarían que fose nomeado cronista oficial da cidade de Betanzos en 1940, e o gusto polo traballo poético e por todo o que tivese que ver coa literatura, organizando en 1918 os Xogos Florais de Betanzos nos que actuaría como mantedor D. Juan Vázquez de Mella. Don Francisco Vales Villamarín, secretario perpetuo da RAG, Membro de Número do Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, Membro da Sociedade Martins Sarmiento de Guimarães, Académico Correspondente da Real Academia Hispanoamericana de Cádiz, Cronista Oficial de Betanzos, Premio Vitalicio da Fundación Pedro Barrié de la Maza, membro de honor do International Research Institute, fillo predilecto de Betanzos⁹, morre en Betanzos o 24 de xullo de 1982. O seu arquivo persoal e a súa biblioteca foron donados pola súa propia vontade e a dos seus herdeiros ao Arquivo Municipal, no que existe unha sala co seu nome.

Que Vales era liberal pode deducirse pola súa participación en agrupacións liberais como a musical «Lira Brigantina», presidida por Don Adolfo Sánchez Díaz, por ser os seus amigos liberais e polas colaboracións no semanario liberal *La Aspiración* e no semanario continuador *Nueva Era*. No enfrontamento que sostíña o semanario liberal co semanario agrarista *La Defensa*, un novo Vales, con 17 anos, toma parte e, baixo o pseudónimo de Efe, escribe un artigo contra o presidente das Asociacións de agricultores, Don Víctor Naveira, titulado «La baba de un tal D. Víctor», dedicándolle palabras nada eloxiosas por considerar que fixera escarnio de personalidades da cidade¹⁰. O feito de que moito máis tarde, en 1978, Vales negue a independencia do semanario *La Aspiración*, afirmando que estivo sempre ao servizo do partido liberal, pode indicar que Vales rexeitaba aquel descoido xuvenil que algunha vez o levará a participar nos enfrontamentos cos agraristas. As súas declaracións sobre o seu paseo polo Cantón Grande, a véspera do mitin, afirmando escoitar entusiasmado a Don Nicolás Salmerón e a Vázquez de Mella¹¹, manifestan o espírito galeguista de Don Francisco Vales quen, en 1917, encabezaría a creación da Irmandade da Fala de Betanzos.

OBRA POÉTICA EN GALEGO

Desde os primeiros tempos, Vales escribiu poemas en galego, lingua minoritaria nun primeiro momento e que será dominante na segunda metade da

⁹ Foi nomeado «Fillo Predilecto» da cidade na sesión do 25 de marzo de 1980, título que lle foi entregado o 31 de outubro de 1980. A mesma corporación municipal de Betanzos acordou dar o nome de «Vales Villamarín» ao colexio público desta cidade. A cidade da Coruña dedicoulle tamén unha rúa que leva o seu nome.

¹⁰ *La Aspiración*, 14 de marzo de 1909.

¹¹ En *La Coruña, paraíso del Turismo*, 1978.

súa vida. En varias ocasións utilizou nun mesmo poema as dúas linguas: galego e castelán. Os poemas en galego son os máis conseguidos de toda a súa creación poética. A primeira composición en galego é a dedicada ao seu amigo Antón no ano 1905 e a derradeira composición en galego é do ano 1981. En conxunto a obra poética en galego consta de 43 poemas escritos ao longo da súa vida, este pequeno número de poemas fainos considerar que o traballo poético non era unha actividade permanente senón máis ben ocasional. Situamos a Vales entre os autores que Don Ricardo Carvalho Calero considera como «post-renacentistas», escritores nados despois de 1870 que oscilan entre a transición e a renovación. Clasificamos os poemas en tres apartados: Estampas Betanceiras, Xente Coñecida e Outros Poemas. Os dous primeiros apartados constitúen interesantes exemplos de xustaposición de poesía e imaxes.

1. ESTAMPAS BETANCEIRAS

Este primeiro apartado está formado por 16 composicións que xiran ao redor de lugares, costumes e personaxes de Betanzos. Catorce destas composicións son sonetos: «Dezaseis de agosto», «O globo grande», «Día de San Roque», «A volta dos Caneiros», «O Turito», «O vello Rilo», «¿Cantámoslle o maio?», «Na redacción de *El Escobón*», «A procisión dos Caladiños», «Día de feira», «Fernán Pérez de Andrade O Boo», «Viño aberto», «O Gamachiño», «Vésperas da Concepción»; as outras dúas composicións son «No Forno do Trencó», composición romanceada e «Terra meiga», en tercetos. Moitas delas foron utilizadas por Vales en tarxetas de felicitación nas festas do Nadal, e ían acompañadas de debuxos de diferentes artistas como Cebreiro e Veiga Roel. Son os poemas máis logrados manifestando neles o seu amor por Betanzos xunto cunha grande mestría na utilización do soneto. Poesía de temática popular son os sonetos das festas: «Dezaseis de agosto», «O globo grande», «Día do San Roque» e «A volta dos Caneiros»; os sonetos nos que aparecen personaxes típicos betanceiros: «O Turito», «O Gamachiño», «O vello Rilo»; a descrición de lugares populares como a feira, o forno ou a adega constitúen auténticos retratos que o lector de Betanzos reconece inmediatamente. Vales asume a afirmación de Unamuno de que todo aquel que se propón retratar costumes fai historia e así converte o Turito, o Gamachiño e o gaiteiro Rilo, en figuras históricas que, aínda que populares, cómpre coñecer e non esquecer: Turito, o muñidor da confraría da Concepción, quen acompañado de dous músicos, convocaba aos membros da mesma para a súa asistencia ás solennidades que se celebraban na honra da padroeira os días 7 e 8 de decembro na igrexa conventual de San Francisco; o gaiteiro Rilo, tantas veces premiado, está inmortalizado no magnífico soneto que lle dedica; o Gamachiño, personaxe simbólico, representación de Lucifer, que formaba parte da agrupación coreográfica pertencente á confraría dos mariñeiros de Betanzos, aparece amorosamente tratado no soneto de Vales. O poeta

describe á perfección os ambientes de festa que contaxian o regocixo á mesma natureza, mesturando diferentes sensacións de cor, olor e son («Día do San Roque»); coa praza do Campo chea de xente («O globo grande) e coa comitiva oficial en marcha («Dazaseis de agosto»); a festa primaveral dos Maios, de tradición medieval, hoxe perdida, e de importancia decisiva para a poesía popular, é contemplada con amor e saudade polo poeta: *Preto do adral do gótico mosteiro/paroume o ledro coro de pequenas;/e alí escoitei de novo as cantilenas/do noso arcaico e inxenuo Cancioneiro* («¿Cantámoslle o maio?»). Certeira é a descrición de personaxes: o Turito, cheo de empaque e de aparato; a figura de Rilo na que se combinan o humor, a intelixencia e a capacidade amoratoria coa destreza na arte da gaita: *Sabía de memoria o Criprianillo,/libraba da tirís e o garrotillo,/conxuraba os meigallos e o tronante...//E nas romaxes deste chan saudoso,/como gaitero enxebre e fachendoso,/non lle puxo ninguén o pé diante;* a figura grotesca do Gamachiño, tratada con delicadeza e amor. Ademais destas figuras populares que forman parte da intrahistoria de Betanzos, aparece tamén un personaxe nobre e histórico como é Andrade O Bo, tratado por Vales como un heroe con características reais e míticas. Outro personaxe importante é o poeta Fernando García Acuña descrito, na redacción de *El Escobón*, como un personaxe impulsivo e sempre combativo: *Entra na imprensa, de carraxe roxo,/o novel xornalista, e nun recanto,/sobre o papel desfoga o seu enoxo* («Na redacción de *El Escobón*). Nas descrições de lugares como a adega («Viño aberto») ou o forno («No forno do Trenc»), o poeta ofrécenos non só o ambiente físico e material senón tamén o ambiente humano, ambos os dous perfectamente relacionados. O escenario físico, na procesión dos Caladiños, adquire o aspecto triste da imaxe da Virxe, aparecendo intimamente relacionados ambiente, lugar e música. As Estampas Betanceiras son unha auténtica homenaxe á cidade na que naceu o poeta e que leva dentro de si, como el mesmo manifesta: *Terraña meiga de Brigo,/pobo nobre e xeneroso,/lévote sempre conmigo*. Este conxunto de poemas constitúe o mellor de toda a súa obra poética porque é aquí onde o poeta se manifesta cheo de sentimento, orixinalidade e capacidade lírica, creando fermosísimas composicións perfectas na forma e na integración forma-contido. O amor a Betanzos preside estas composicións cheas de vida e de datos da historia da cidade. Vales ten a virtude de elevar o popular á categoría culta, o que consegue polo tratamento que dá á materia popular (personaxes, ambientes e lugares) como algo digno da maior consideración, e pola utilización de metros e formas populares cultas.

2. XENTE COÑECIDA

Xente Coñecida é un conxunto de seis composicións nas que mediante uns breves trazos, en catro ou cinco versos, o poeta fai a descrición de personaxes amigos: o amigo Pepe Veiga aparece elevado á categoría dos mitos e dos

xenios: *Gran amigo da caza, cal Alonso Quixano, /corréu o corzo alíxero nas fragas de Belén; /sigue a gloriosa senda de Goya e do Tiziano*; Manolo Villuendas está descrito como o impresor eficaz que resolve os problemas do poeta: *El é o meu brazo dereito /no seu papel de impresor*; Francisco Carlos Seixo é o humorista, debuxante xenial e músico: *Rezuma humor a súa prosa, /é un debuxante xenial /e rexe a «Rondalla Nosa»*; Leandro Pita é o solteiro cazado por unha betanceira: *Veu da vila de Ortigueiral /coa súa gorra de prato; /pescouno unha betanceira, /e... ¡acabouse o celibato!*; a figura de Raúl Fernández está tratada con ironía, presentándoo como o «Lupulizador» que pode acabar coas plantacións de viño: *¿Que nos lupuliza todo? ¿Que imos a quedar sin viño?!*; *Fóra penas! Beberemos... auguiña de Picachá*; Xaime Pita é presentado como o creador de globos que a O.N.U. non perde de vista nun proxecto de facer unha lúa artificial. A estas composicións, engadíuselles posteriormente unha caricatura dos personaxes feita por debuxantes diferentes.

3. OUTROS POEMAS

Situamos aquí un conxunto de poemas, 19 en total, que van desde a primeira composición en galego dedicada polo poeta ao seu amigo Antón, do ano 1905, pasando por poemas escritos para a sección «Caricias» do semanario *La Aspiración*, o poema titulado «Paso...», dedicado ao seu mestre Don Ecequiel Suárez Blanco, onde, á maneira de Curros Enríquez, canta ao progreso, simbolizado na chegada da locomotora; o poema patriótico «A Pátrea» no que o poeta manifesta o amor pola lingua galega; o poema popular «Ollo co esa pécora»; o poema «Lembranza» dedicado ao pedagogo suízo Pestalozzi a quen considera un mestre xenial; a descrición do mestre como propagador da fala, descrición que coincide co propio Vales; o poema de saúdo ao novo concello coas recomendacións do poeta; o dedicado á pintora extremeña, Sofía Feliú, onde recolle personaxes e escenas que aparecían por separado nas Estampas Betanceiras, xunto co agradecemento de Vales por levar os mesmos temas á pintura; o poema lírico «A lúa asoma a faciana...»; o soneto dedicado a Xaquín Vaamonde («Silvio Lago»), cheo de sentimento elexíaco pola morte do amigo; ata os poemas de circunstancias dedicados a familiares ou amigos con ocasión dalgunha celebración importante como o último escrito por Vales en 1981, sen título, dedicado a unha tal Luísa.

DA CUADRA AO SONETO

Don Francisco Vales Villamarín maniféstase como un bo coñecedor dos esquemas poéticos que manexa con mestría nas formas paródicas ou nas for-

mas creativas persoais. Os versos utilizados son variados e van desde os de arte menor, entre os que destacan os de oito sílabas, ata os de arte maior, aparecendo versos de 12 sílabas, versos de 14 sílabas (alexandrinos) ou de 16 sílabas, sendo o máis utilizado o hendecasílabo. Nunha mesma composición poden aparecer metros de arte maior e menor, así no poema «Lembranza» combina versos de 14 e 7 sílabas. A rima, en termos xerais, é asonante nas composicións máis populares e consonante nas composicións cultas. Polo que se refere ás composicións estróficas, Vales utiliza formas como o terceto («Terriña meiga...»); composicións romanceadas («Dilecta e admirada Luísa», «Moitas, moitísimas gracias»¹²); quintillas («Leandro Pita», «Francisco Carlos Seixo»); esquemas estróficos de versos hendecasílabos que presentan unha mesma rima cada dous («Os cabazos, congostras e rueiros»¹³); pero móvese principalmente entre a cuadra e o soneto; emprega cuabras, na súa forma popular, con versos de arte menor e tamén na forma culta con versos de arte maior: a maior parte con metros hendecasílabos, aínda que tamén aparecen alexandrinos ou versos de 16 sílabas con dúas rimas cruzadas ABAB («Pepe Veiga», «Raúl Fernández»). A cuadra non é a tentativa poética máis antiga na poesía de Vales, tentativa que posteriormente podería levalo ao soneto, porque simultaneamente utilizou os dous esquemas desde as primeiras composicións; a cuadra popular de orixe oral e folclórica e a máis culta como o soneto son tendencias iniciais determinantes e cultivadas indistintamente ata o final da súa obra poética. O soneto supón a entrada do poeta na literatura culta, a cuadra popular é o paso ás trobas populares, as dúas formas prodúcense ao mesmo tempo e orixinan unha obra poética que se move entre o popular e o culto. Vales utiliza o soneto na súa forma clásica, con versos hendecasílabos e rima en consonante, con unidade temática e cun desenvolvemento completo; o excelente exercicio técnico que realiza fai que teñamos que recoñecer a Vales como un excelente sonetista. A lingua galega utilizada é a lingua que escoitou desde neno, a lingua de Betanzos que, nos primeiros momentos da escrita caracterízase polas vacilacións, elisións e utilización de acentos circunflexos, cousa normal nunha época en que o galego non era lingua normalizada; esta lingua irá evolucionando ata chegar a unha certa unidade nas composicións posteriores.

¹² Primeiros versos de dúas composicións sen título.

¹³ Primeiro verso da composición dedicada a Dona Sofía Feliú.